

UDVARNOKY VIRÁG

„Elhunyt korszakról vagy jót, vagy semmit”*

*Magyarországi szerbek és horvátok a Kádár-korszak kisebbségpolitikájáról*¹

A Kádár-korszak különböző aspektusait vizsgálva felvetődik a kérdés, hogyan élték meg ezt a korszakot a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek, mennyiben volt helyzetük más, hátrányos, vagy éppen kiváltságos a többségi társadalomhoz képest. Vajon melyek voltak az egyes nemzeti kisebbségi csoportok sajátos jellemzői, hogyan viszonyult hozzájuk a hatalom, illetve mennyire különbözött az egyes nemzetiségi csoportok megítélése a korszakban? A következőkben szerb és horvát nemzeti kisebbséghez tartozók élettörténeti elbeszéléseivel foglalkozunk, és azt vizsgáljuk, hogyan emlékeznek a Kádár-korszakra, valamint, hogy mennyiben párhuzamosak illetve széttartóak a szerb és horvát elbeszélők megélt életútjai, illetve elbeszélt élettörténetei.

Kemény változók – biográfiai adatok

A szerb és horvát elbeszélők mindegyike 1937 és 1955 között született, Deszken, Felső-szentmártonban, Pécsudvaron, illetve Pomázon.

* K. megállapítása, 2004. április.

¹ Jelen tanulmány elkészülését az OTKA 2003–2005 között zajló, T 38025. számú, „A Kádár-korszak társadalmi emlékezete” c. kutatása tette lehetővé. A kutatást Kovács Éva vezette.

Az interjúk biográfiai adatai az elbeszélők két jellemző csoportját látszanak meghatározni. Az emlékezők zöme az értelmiség körébe tartozik. Olyan értelmiségi foglalkozást űznek, amelynek a nemzetiségi lét közvetlenül vagy közvetve fontos eleme. Mindnyájan a nemzetiségükhöz tartozó oktatási, vagy valamilyen érdekérvényesítő intézmény magas beosztású tagjai jelenleg, vagy voltak korábban. Egy kivételtől (ebben az esetben az édesapa is értelmiségi volt) eltekintve az elbeszélők első generációs értelmiségiek. A szülők minden esetben földműveléssel foglalkozó, kis- és középparaszti származású emberek voltak. Az elbeszélők másik csoportjába az alacsony iskolai végzettségűek tartoznak.

A másik dimenzió, melynek mentén szintén érdemes megvizsgálni az elbeszélőket, az életútjuk adta politikai beállítódásuk a Rákosi-érában, a Kádár-korszakban és a rendszerváltás után. Az értelmiségiek csoportjában több olyan család is található, amelynek valamelyik tagja (rendszerint az édesapa) a II. világháború után a Kisgazdapárt tagjaként politizált, így a Rákosi-korszakban kegyvesztetté, elnyomottá, kitzasztottá vált. Ehhez képest a Kádár-korszak enyhülést, biztonságot hozott számukra. Munkalehetőséghez jutottak, gyermekeiket taníttatni tudták, hosszabb-rövidebb tépelődés után meggyőzhetőek voltak arról, hogy a téeszésítésben nekik is részt kell vállalniuk. Nem voltak a fennálló hatalom támogatói, ugyanakkor ellenzői sem, sok munkával biztosítani tudták az élethez szükséges alapvető feltételeket. Saját nemzetiségi létük megtartó erejére támaszkodva, eléggé zárt közösségben éltek. Elfogadták a hatalom adta korlátokat, ugyanakkor éltek saját nemzetiségi és családi életüket. Gyermekeik (az elbeszélők) jó iskolai eredményeikkel a szocializmust építő fiatalokká váltak, lelkes ifjúgárdisták, úttörők, vagy úttörővezetők, KISZ-esek és KISZ-vezetők lettek. Tanulmányaik igen eredményes elvégzése után szakterületüknek megfelelő állásba kerültek, ahol a munkahelyi hierarchiában mind feljebb emelkedtek. Mindannyiuk életében felmerült a párttagság kérdése. Egyesek beléptek a pártba, mások nem, vállalva ezzel a munkahelyi karrier megtorpanásának lehetőségét is. A rendszerváltást követő biográfiai adataikból úgy tűnik, társadalmi viszonyaikban, munkahelyi lehetőségeikben számottevő változás nem történt. A lehetőségek nagyobb tárházát kihasználva tovább dolgoztak nemzetiségi autonómiájuk megteremtésén, az önálló iskolarendszer kiépítésén, a hagyományok és szokásrend megtartásán.

Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező elbeszélők családjai ugyancsak földműveléssel foglalkozó családok voltak. Hittek a szocializ-

musban, egy esetben alapító téveszelnök volt a családfő. Alapvetően nehéz anyagi körülmények között éltek, rengeteget dolgoztak. Gyermekeik nem tanultak tovább, egyesek családi traumákkal terhelt tévesz-dolgozók lettek, és a második gazdaság adta lehetőségek kihasználásával próbáltak jobb anyagi körülményeket teremteni családjuk számára. Mások a szolgáltató szférában kezdtek dolgozni, ahol a legalitás és illegitalitás határán mozgó ügyeskedéssel tettek szert anyagi javakra. A rendszerváltás után a mezőgazdaságból élők ellehetetlenültek, életkörülményeik rosszabbodtak, az előző rendszerben kialakult, begyakorlott kereteket a bizonytalanság, a kilátástalanság és rendkívül rossz anyagi körülmények váltották fel. A szolgáltató szférában dolgozók az 1980-as évek ügyeskedéseinek szocializálódva a kiépülő piacgazdasági rendszerben igyekeztek lehetőségeket találni, önálló vállalkozásokba kezdtek, melyek családi és egyéb problémák következtében nem voltak hosszú életűek. A rendszerváltás a nemzeti kisebbségekhez tartozók esetében is az alacsonyabb iskolai végzettségűeket sújtotta nagyobb mértékben, ők kerültek kiszolgáltatottabb, bizonytalanabb helyzetbe.

Elbeszélt történelem

Az élettörténeti elbeszélések elemzésének fontos része az emlékezés mechanizmusainak értelmezése, működésének konkrét helyzetben való felderítése. Ez a szemléletmód az emlékezetet alapvetően nem reprodukciónak, hanem egy folytonosan változó, az adott társadalmi helyzethez alkalmazkodó konstrukciónak tartja. Az interjúk feldolgozása-kor érdemes tehát elgondolkozni azon, hogyan jönnek létre az emlékező szubjektív történetei, milyen külső és belső tényezők hatása befolyásolja és alakítja az emlékezés folyamatát.² Kiemelnénk néhány irányzatot az emlékezéssel kapcsolatos különböző elméletek közül.

Bartlett szerint az emlék nem pontos mása az emlékezővel kapcsolatos múltbeli történéseknek. Azt állítja: az emlékezés nem reprodukciós folyamat, melyben a múlttól bennünk lévő emléknymokat idézzük fel, hanem konstrukciós folyamat, amely az úgynevezett sémák segítségével történik. „*A séma általi meghatározottság a valamikor a múltban történt reakciók*

² Részletesebben ld.: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000.

és élmények befolyásoló lehetőségei közül a legalapvetőbb”.³ A séma tehát nem több mint a múltbeli tapasztalatok és reakciók együttese, amely a jelenben, az emlékezéskor lehetővé tesz egy speciális alkalmazkodó reagálást az aktuálisan beérkező impulzusokra. Bartlett szerint az emlékezési folyamat olyan egyéni konstrukciós folyamat, amely részben tudatos, részben pedig a pillanatnyi élet, az adott szituáció, az adott magatartásmódok hatására állandóan változik és átalakul.

Halbwachs úgy véli, az emlék elsősorban individuális tudati állapot, „nem más, mint kép: a szótól elválasztott kép”.⁴ Az emlékezés azonban nem létezik szavak nélkül. A szavak nyelvet feltételeznek, amely nem egyetlen emberre, hanem a társadalom egészére jellemző. Halbwachs szerint a nyelv adja az emlékezés referenciális keretét, és egyúttal kollektív voltát is kijelöli, folyamata csak a kollektív emlékezet, a társadalmi konvenciórendszer segítségével mehet végbe. Természetesen ezek az emlékezés-elméletek nem állnak egymással kibékíthetetlen ellentétben, inkább egy bonyolult folyamat más-más aspektusát ragadják meg.

A szerb és horvát elbeszélők esetében bizonyos értelemben Bartlett-i, bizonyos értelemben Halbwachs-i emlékezőkről beszélhetünk. A Bartlett-i emlékezők, amikor életük egy konkrét, rájuk vonatkozó, egyedi történetét mesélik el, azok sokszor a Kádár-korszak tipikus történeteinek is tekinthetők. Ilyenek például a családdal kapcsolatos visszaemlékezések, az egyetemi felvételi vizsga menete, a tévesztési történetek, a nyári úttörőtáborok emlékei, illetve a nyelvhasználatból adódó inzultusok elbeszélései. Ebben az esetben azonban sokkal hangsúlyosabbak mind tartalmilag, mind terjedelmileg a Halbwachs-féle értelemben vett emlékező történetek, melyek a nemzetiségi léttel, identitással összefüggő elbeszélések.

A kutatásban készített interjúkból úgy tűnik, hogy a saját, személyes történetek sokkal kisebb számban, hangsúlytalanabban jelennek meg az interjúkban, mint a nemzeti kisebbségi léthez kötődő identitás-történetek. Ennek több oka is lehetséges. Elképzelhető, hogy saját nemzetiségi létük olyan zárt közösséget alkot, amelybe külső szemlélőt nem, vagy csak egy bizonyos szintig engednek be. Ugyanakkor valószínűleg számukra a legfontosabb – talán saját, személyes élettörténetüknél is

³ Bartlett, Frederic Charles: *Elmélet az emlékezésről*. In: Ugyanő: *Az emlékezés*. Gondolat: Budapest, 1985. 293.

⁴ Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: Budapest, 1971. 128.*

fontosabb – a nemzetiségi, a kisebbségi létük, olyan meghatározó tényező, önreprezentációs elem számukra, amely elnyomja, illetve felülírja az általuk megjelenített egyéni különbségek zömét. Ebből a sajátos jellemzőből fakad, hogy az elbeszélők nemzetiségétől függetlenül az interjúk tulajdonképpen bizonyos értelemben hasonlítanak egymásra (egy kivételtől eltekintve, amelyről később még szót ejtünk).

Fontos megemlíteni, hogy az elbeszélők kiválasztásában egy állandó, a kutatás természetéből fakadó szűrőtényező működött: csak olyanokkal készült interjú, akik jól beszéltek magyarul. A narratív interjúzási módszer esetében ugyanis az interjú további forrásként való használata elkerülhetetlenül szükségessé teszi az anyanyelvi nyelvhasználat. Ez a tény természetesen behatárolta az interjúalanyok körét, illetve az interjú minőségét is.

A megkérdezettek zöme értelmiségi, és társadalmi státuszuk nyilvánvalóan hatással van nemzetiségi tudatuk megfogalmazására, életben tartására is. A többi elbeszélő a szolgáltató szférában, illetve a mezőgazdaságban dolgozott vagy dolgozik. Az iskolai végzettség csökkenésével megállapítható, hogy az elbeszélők egyre kevésbé voltak képesek élet-történeti elbeszélésre, ami úgy tűnt, leginkább az elbeszélést feltételező nyelvi problémákból fakad. Egyértelműen megfigyelhető, mennyire fontos az igazán belső, saját elbeszélés megszületéséhez az anyanyelvi nyelvhasználat. A kutatásban megkérdezettek családi, intim nyelve a nemzetiségi nyelv volt, születésüktől fogva. A kisebbségi léthez elválaszthatatlanul hozzátartozik tehát egyfajta éles elkülönülés a társadalmi nyilvánosság két szférája között: a magánszféra és a közszféra között. Esetükben nemcsak a klasszikus, Habermas-i értelemben vett elkülönülésről van szó, hanem egy alapvető eszköz, a nyelv eltérő használatáról is. Úgy tűnik tehát, hiába tudnak magyar nyelven is beszélni az elbeszélők, az igazi intimitások nyelve az anyanyelvük marad.⁵ Többek között ez is magyarázatul szolgálhat az előbbieken felvetett problémára, az interjúk identitástörténeteinek, nemzetiségi csoport-meghatározó történeteinek túlsúlyára. Az iskolai végzettség emelkedése nemcsak

⁵ A 2001-ben végzett népszámlálás adatai szerint 3388 fő vallotta magát szerb anyanyelvűnek, 5279 fő állította magáról, hogy igényt tart valamiféle szerb kultúrára, illetve az előző népszámlálásokhoz viszonyítva magasnak mondható a szerb nyelvet családi, vagy baráti körben beszélők száma, mely 4186 fő volt. Ld.: Bottlik Zsolt: A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén. *Kisebbségkutatás*, 2005/2.

a foglalkozási-munkavégzési lehetőségek magasabb szintjére kerülést feltételezheti, hanem a társadalmi intézményrendszerbe való nagyobb integráltsági fokot is. Ezért lehetséges az, hogy az értelmiségi elbeszélők képesek az élettörténeti elbeszélés létrehozására, hiszen sokkal több szálon, más minőségben (mint például munka, kommunikáció, érdekvéonyesítés) kötődnek a hétköznapiakban a többségi társadalomhoz. Míg az ellenkező esetben ez a kötődés közel sem ilyen szoros és szükségszerű. Az alacsonyabb iskolai végzettség, a fizikai, mechanikus munkavégzés, az absztrakt gondolkodást kevésbé igénylő, kevésbé önmegvalósító feladatteljesítés a nemzetiségi nyelvhasználat és életmód szempontjából talán nagyobb szabadságot ad, még jobban erősíti a nemzetiségi nyelvet és szokásrendszert, a családi, nemzetiségi közösség zártságát.

Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy hiába képes ez a kisebbségi értelmiség valódi élettörténeti elbeszélést létrehozni, ha történeteik felszínesek, távolságtartóak, „közsférába” való szalontörténetek maradnak. A létrejött interjúk vélhetőleg egy ilyen típusú szimbolikus jelentést is hordoznak magukban.

Nemzetiségi létükről az interjúalanyok a következőképpen emlékeznek:

„Én mint nemzetiségi azt mondom, hogy én két kultúrával rendelkező egyén vagyok. Illetve a családom, illetve akik ehhez a kisebbséghez tartozunk, már két kultúrát ápolhatunk, két kultúrában élünk, két nyelvet beszélünk, van egy hazánk, ahol élünk, Magyarország, és van egy – egy őshazánk, ami jelen pillanatban Horvátország, és őő kötődünk – szoros szálakkal az anyaországhoz, de a gyök- a gyökereink, a családjunk, az emlékeink, azok idekötnek bennünket. És én, én úgy érzem, hogy én büszkén vállalom azt, hogy én horvát nemzetiségi vagyok, és büszkén vállalom a – a saját nemzetiségem nyelvét, kultúráját, hagyományait, és érzelmileg nagyon-nagyon kötődöm hozzá.”⁶

Haza, őshaza, anyaország. Vajon melyik szó melyik országot jelöli és milyen jelentést hordoz? A haza Magyarországot, a mindennapi életet jelenti. Az őshaza, az anyaország Horvátországot és a kötődést – mely inkább az anyanemzet kultúráját, hagyományait és szokásrendszerét – jelöli. A hazájához, Magyarországhoz is igen fontos dolgokat

⁶ Idézet B-né interjújából, 2004. június.

köt az elbeszélő: a gyökereket, a családot és az emlékeket. Vagyis dacára minden különbözőségnek, kisebbségi létnek, több száz éve élnek nemzetiségi kisebbségben Magyarországon, amely egyszerre jelent védelmet, befogadást, állandóságot, kézzel fogható megtapasztalhatóságot, családot, emlékezést.

„Tehát mondjuk sem a kultúrám, sem a neveltetésem, sem a mit tudom is én, hazához való viszonyom, *egyáltalán* nem különbözik semmitől, mint egy normális magyar, vagy mit tudom is én, szlovák, vagy itteni sváb. Szóval ez olyan természetes volt, hogy itt együtt élnek, csak mindeki a saját *ünnepét* vagy saját *jellegét*, azt valahogy jobban átérzi, vagy időt szentel.”⁷

Ez az elbeszélő tulajdonképpen az előző felvetést erősíti, csak más aspektusból szemlélve. A befogadó ország biztonságában lehet különbözőnek lenni, másik kultúrát ápolni, egymás kultúráira tekintettel lenni.

Az elbeszélésekből kitűnik, hogy a hazai horvát és szerb kisebbség korlátozott módon ugyan, de a Kádár-korszakban is megőrizhette nemzetiségi létét és fenn tudta tartani zárt, nemzetiségi közösségeit. Ennek különböző megnyilvánulási formái voltak: homogén házasságkötés, családon belüli nemzetiségi nyelvhasználat, nemzetiségi iskolába járás, intenzív vallásgyakorlás, vallási ünnepek megtartása, ünnepekhez kötődő szokások életben tartása, hagyományok nemzedéki átadása és gyakorlása (népviselet, ételek, énekek, táncok), munkavégzés (nemzetiségi iskolai tanár, óvónő, nemzetiségi szervezet tagja) és a szabadidő eltöltésének nemzetiséghez kötődő módjai (a nemzetiségi táncegyüttes vagy a kórustagság, a gyerekeknek tartott nemzetiségi foglalkozás, a nemzetiségi családok összejárása, a kölcsönös segítségnyújtás és az erős kapcsolati hálózat).

Mint korábban jeleztek, volt egy élettörténeti elbeszélőnk, aki nem volt képes elmesélni (vagy nem akarta velünk megosztani) élettörténetét. A horvát kisebbséghez tartozó férfi alacsony iskolai végzettségű, apja téveszalapító és elnöklő kommunista volt, felesége magyar (az övök az egyetlen vegyes házasság a mintában!). Családi betegségek, traumák, elhallgatások, bizalmatlanság, kétes üzleti vállalkozások szegélyezik életútját. Mindez magyaráztatul szolgálhat az emlékező történetmesélésében mutatkozó nehézségekre. Ebben az egy esetben úgy tűnt, hiába járt nem-

⁷ Idézet Sz-né interjújából, 2003. szeptember.

zetiségi iskolába az elbeszélő, és hiába próbálja fenntartani gyermekeiben is a nemzetiségi tudatot (egyikük jelenleg is táncol a helyi nemzetiségi néptánc együttesben, a másik nemzetiségi gimnáziumba jár), mégis kiesett a nemzetiségieket összetartó erős kapcsolati hálózatból, nem tartozik sehová, magányos, szorongó, bizonytalan ember. Nemzetiségi létéről így nyilatkozik:

„A horvát nemzetiséggel kapcsolatban meg főleg büszke vagyok, mert egy akkora kultúrával rendelkezünk, ami számomra megfoghatatlan és elmagyarázhatatlan.”⁸

Megfoghatatlan és elmagyarázhatatlan, vagyis számára nem megélhető, ő maga is kívül marad a horvát nemzetiségi kultúrán. Nem tud hétköznapijainak, vagy ünnepnapjainak részévé lenni, nemzetiségi identitása nem alakul ki, nem válik belsővé. Magánéleti problémái és vegyes nemzetiségű családja elragadta a nemzetiségi léttől. (Ennek lehetséges magyarázatai olyan személyes élettörténeti aspektusok tükrében ismerhetők meg, amelyek a jelen kutatás témája szempontjából nem relevánsak, illetve az életútbeli intimitások miatt nem elemzendőek.)

Az élettörténeti interjúk apropója a jelen kutatásban a Kádár-korszak kisebbségpolitikájának megélése, megítélése volt.⁹ Az előzőekben ismertetett biográfiai adatok azt sugallják, hogy az elbeszélők viszonylagos nyugalomban és biztonságban, elfogadható körülmények között éltek a Kádár-korszakban, vagyis kevésbé mondható, hogy a korszak elszenvedői lettek volna. Az elbeszélő életutak azonban több esetben mutatnak meg negatív folyamatokat is. Szinte mindegyik családban történtek traumatikus események is ebben az időszakban: erőszakos tévesztés, politikai okokból korai nyugdíjazás, nemzetiségi oktatás átalakítása,¹⁰ munkahelyi választási kényszer: előrelépés, vagy vallásgyakorlás, szegénység. Vagyis ezen a ponton a megélt és az elbeszélő életút ellentétben vannak egymással, de legálább is erőteljesen árnyalják az előzőekben felvázolt képet.

⁸ Idézet K. interjújából, 2004. április.

⁹ Az interjúkat minden esetben a következő bevezető mondatokkal kezdtük: „A Kádár-korszakban Magyarországon élő nemzeti kisebbségek körében végzünk kutatást. Arra kérem, hogy mesélje el az élettörténetét!”

¹⁰ A nemzetiségi oktatásról részletesebben ld.: Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás a Rákosi-kurzus idején. *Új Pedagógiai Szemle*, 2004/6.

„Különböző városi értekezletekre kellett, vezetői értekezletekre kellett mennünk, és az akkori osztályvezető azt mondta, hogy hát az a vezető, aki ugyan nem párttag, *de* vezető beosztásban van, és ha tudomására jut, hogy ő- templomba jár, gyakorolja vallását, az búcsút mondhat a vezetői pályájának. És hát ugye ez engem mélységesen felháborított, mert, mert hát én úgy nőttem föl, hogy, hogy katolikus vallásban nevelkedtünk. Nem bigottságként, de mi ezt fogadtuk el, és ebben hittünk, ebben nőtünk föl. És hazajöttem, és mesélem a férjemnek is, azt mondja a férjem, hogy te, hát mi a gond? Hát, mondom szerintem semmi. Hát a diplomámat azt én szereztem, azt nem vehetik el tőlem, legfeljebb nem leszek vezető, semmi nem fog változni. Mi ugyanúgy élünk, mi templomban esküdtünk, és ahogy már mondtam, gyerekeim, sőt, az unokáim is gyakorolják vallásukat. Mondjuk ez is egy ilyen ö- erőszakos beavatkozás volt a családok és az emberek ö- egyéni életébe, aminek hál’ Istennek vége lett, és nem kell ilyenektől most már tartanunk.”¹¹

Ebben az esetben egy jó munkahelyi pozícióban, vezető állásban lévő pedagógusnak választania kellett, párttag lesz-e. A pedagógus elbeszélése szerint azért nem lépett be a pártba, mert akkor nem járhatott volna templomba. Végül annak ellenére, hogy megtagadta a párttagságot, megtarthatta vezető beosztását. Életrajzi adataiból csak azt látjuk, hogy nem volt párttag és vezető beosztásban dolgozott, azonban azt a gyötrelmet és szorongást, amit akkor érezhetett, csak megélt életútjából sejtethetjük meg.

Mindezekkel az árnyalatokkal együtt is az interjúk összességében a Kádár-korszak minden esetben inkább pozitív, mint negatív előjelet kap, és nosztalgiát ébresztő, biztonságot adó életrajzakként jelenik meg. Erről tanúskodnak a következő interjúrészletek is:

„Hát mink – én mondjuk – nem volt probléma, mint nemzetiségieknek a Kádár-korszak alatt, mer’ mink nem voltunk semmibe’ korlátozva. Mink ugyanúgy megtartottuk a- már a- egyházi ugye, mondjuk elmehettünk templomba, mentek a körmenetek, ö- Húsvétkor, meg nálunk Szent György napján is.”¹²

¹¹ Idézet B-né interjújából, 2004. június.

¹² Idézet S-né interjújából, 2003. november.

„Énnekem *semmi* kifogásom nem volt, akkor, mikor a Kádárék voltak. *Hagyták* az embert dolgozni, aki mibe született, amit tanult, azt csinált.”¹³

„Tehát volt benne rossz is, volt benne jó is. Nekem, mint gyerekek jó volt. Nekem mint nemzetiségi ö- létem, hovatartozásom miatt *soha*, egy sérelem nem ért. *Egy* az egyetemen, de hát az is olyan volt, mondom, hogy később aztán megbocsátottunk egymásnak, mer az valahol egy ilyen elszólás volt, ami nekem nagyon-nagyon rosszul esett, de azóta, mostanában ezt a, ö- ezt a felgyorsult, ezt az önző, egoista, nekem az a közösségi szellem úgy, úgy a *lelkemnek* megfelel. A szlávok általában’ ilyenek, hogy nem, én nem áldozatnak, hanem közösségben lenni, és együtt lenni, az nekem nagyon hiányzik. Tehát az jó volt, hát, az, hogy nekem lehetőségem volt, mintegy paraszt származásúnak egyetemre kerülni, ez szintén szerintem ma azt mondanánk, hogy Isten ajándéka, akkor azt mondtuk, hogy belefértem abba a rubrikába, ugye, hogy mer’ kellett paraszt származású, kellett esetleg nemzetiségi, mint már mondtam, ilyen magas, ilyen szemű, satöbbi. Tehát nem ámítom magam, tudásom megvolt mer’ végül is a jegyeim jók voltak, a felvételem sikerült, tehát ezt se mondhatom, de szerintem egy nagy adag szerencse is kell az életbe’. A bátyám szintén, tehát ő mezőgazdasági szakkozepet végzett, aztán menet közbe’, már mint családos ember elvégezte az egyetemet, tehát neki szintén. Tehát gyakorlatilag az én szüleim, anyukám hat elemi, édesapámnak meg általános, tehát ez a ö- népi elemi iskolája volt, még az egyházi iskola, mi meg egyetemi. Tehát már mindkét gyerekből egy felsőfokú képzettségű lett, úgyhogy szerintem ez ennek a korszaknak volt egy, egy tudatos politikája, hogy népi kérdéseket ö- fejleszteni. Mondom, hogy pártba meg nem léptem, úgyhogy ott se jót, se rosszat nem tudok mondani, kétszer masszíroztak, úgyhogy amikor elkezdtem dolgozni, hogy lépjek be, aztán mondtam, hogy köszönöm szépen. Ennyi.”¹⁴

„A Kádár-rendszerben vagy a háborút követő rendszerben volt egyfajta – ö esélyegyenlőséget hirdető ö- eszmeiség, meg ideológia a az akkori ugye szocializmusban, vagy azt építő rendszerben, ami végül is egy

¹³ Idézet S-né interjújából, 2003. november.

¹⁴ Idézet Sz-né interjújából, 2003. szeptember.

nagy hazugságon alapult. De ha az emberek ezt elfogadták egy természetes játékszabálynak, és ebben a játékszabályban azt kellett tiszteletbe tartani, hogy én e szerint élek, és valami *pluszt* kell adnom ahhoz, hogy én kitűnjek a többiből, ez végül is egy pozitív üzenetet hordozott, és pozitív eredménye volt. Nem véletlenül kerültek ki tehetséges emberek, akik valamilyen mérce, valamilyen lépcső szerint megmérettettek, és igazolták, hogy jobbak valaminél.”¹⁵

„...hát gyakorlatilag mi, mint ő gyerekek, úgy nőttünk föl, úgy nevelődünk az iskolából is, hogy hát ez a- egy pozitív *ö- társadalom*, a szocializmust építő társadalom, amely úgy maradt meg bennem, mint egy viszonylag, én tudom, hogy egy *ö- bizonyos politikai keretek közé szorult*, de viszonylag kiegyensúlyozott rendszer lehetett. Ezt onnan is ümlemérhetem, hogy amikor én végeztem 1942-ben, hát énnekem lehetőségem volt, tehát felkínált állások voltak.”¹⁶

A megkérdezett szerbek és horvátok számára a Kádár-rendszer a „legvidámabb barakkot” jelentette: magasabb iskolai végzettséget, mobilitási lehetőséget, keretek között tartott, csak bizonyos feltételekhez kötött, tulajdonképpen inkább elnézett vallásgyakorlást, közösségi életet, (látszat)egyenlőséget, amelybe egy nemzeti kisebbségi is beletartozhatott, amely mindenféle régi sérelmet (pl.: Rákosi-korszak) elfedhetett, egzisztenciálisan kiszámítható életformát, munkát adhatott.

Fénykép és elbeszélés

A narratív interjúkészítés módszertanában kissé rendhagyó módon, a kutatás során kísérletképpen az interjú megkezdése előtt egy köteg képet is átadtunk minden emlékezőknek. A képek a következők voltak:

1. Idős házaspár a tanyán
2. II. világháború utáni utcakép az élelemhiányról
3. Zsidók deportálása Kőszegről
4. Rabmunka az 1970-es években
5. Kádár János pecázik Balatonaligán
6. Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen

¹⁵ Idézet G. interjújából, 2003. december.

¹⁶ Idézet R. interjújából, 2003. október.

7. Munkásőr plakát
8. Rakodómunkás banánt cipel
9. A Köztársaság téri ostrom áldozatai 1956-ban
10. Cigányasszony munka közben a ládaüzemben
11. Piaci életkép kofákkal
12. Hegedülő cigány kisfiú
13. Illés együttes
14. Az utolsó pártkongresszus
15. Esti tévzés a munkásszálláson
16. Szerb család népviseletben

A kutatásban több célja is volt a képek felhasználásának: egyrészt megvizsgálni, hogyan hat az emlékezés folyamatára a képek megmutatása, másrészt megfigyelni, mely képeket és hogyan építik be az elbeszélésbe, mely képek azok, amelyek működnek, amelyek „emlékeztetnek”. Továbbá érdekes megfigyelni, hogy felismerik-e az elbeszélők a képeken látható jelentést, vagy esetleg nem, melyik képhez milyen más jelentést kötnek.

Az elbeszélők háromféleképpen reagáltak a képekre. Voltak olyanok, akik egyáltalán nem vették figyelembe azokat, a képekről külön semmit sem mondtak, elbeszélésükön sem volt érezhető a képek hatása. Voltak, akik mint egy újabb eléjük táruló akadályt, megoldották a képek adta feladatot is, szinte kötelességtudóan próbáltak mindegyikről beszélni valamit, helyenként személyes élményt is hozzáfűzni. Leginkább azonban azt lehetett érezni rajtuk, alig várják, hogy túl legyenek rajta. A harmadik csoportba tartozók, mielőtt hozzáfűztek volna a képek értelmezéséhez, általános-ságban értékelték azokat. A következő megjegyzések hangzottak el: „*Nem jók, egy eleve kitalált Kádár-képet sugallnak!*”¹⁷; „*Elhunyt korszakról vagy jól, vagy semmit!*”¹⁸; „*Nem tetszenek a képek, nem rólunk szólnak!*”¹⁹. A megállapítások szerint a képek túl kritikusak, nem kapcsolódnak a nemzeti kisebbségek saját, csak rájuk jellemző problémáihoz, élethelyzetükhöz.

Az emlékezés folyamatára gyakorolt hatásuk alapján úgy tűnik, hogy az elbeszélők inkább korlátnak érezték, vagy mankónak használták a képeket a kötelező „emlékidőzéshez”. A narratív interjúzás technika egyik legfontosabb célja a többi hagyományos mélyinterjúzás technikával szemben éppen az, hogy szabad folyású történetmesélést biztosít-

¹⁷ G. megállapítása, 2003. december.

¹⁸ K. megállapítása, 2004. április.

¹⁹ Sz-né megállapítása, 2003. szeptember.

son az elbeszélőnek. A képek ugyanakkor erősen sugallóan hatottak, és nem segítették az elbeszélő emlékezését, hanem inkább zavarba hozták, gátolták, alkalmazkodásra készítették, megfelelési kényszerként hatottak. Az előzőekben már emlegetett nyelvi korlátok mellett valószínűleg a képek használata is erősítette, hogy kevésbé tudtak az egyéni szubjektív történetek megszületni. További gátló tényező lehetett maga az interjú helyzet is: az elbeszélő és a kérdező közti korosztályi különbség, a vizsgahelyzetnek tűnő szituáció.

A képek jelentésének felismerése, azonosítása és az általuk kiváltott asszociációk is érdekes eredményeket hoztak. A ládaüzemben dolgozó cigányasszonyról és a piaci kofákat ábrázoló képekről senki sem beszélt, tehát ezek a képek semmilyen értelemben nem működtek az interjúzási helyzetben. A II. világháború utáni élelemhiányról, a tanyáról és a hegedülő kisfiúról is csak kevesen beszéltek, nem tulajdonítottak különösebb jelentést nekik. A többi képről ugyanakkor történetekkel és jelentésekkel felruházott érdekes elbeszélések születtek:

3. Zsidók deportálása Kőszegről

Senki sem ismerte fel, hogy a képen zsidó deportálásról van szó, egyesek a hortobágyi kitelepítéssel, mások a svábok kitelepítésével azonosították, többen rákérdeztek, mi köze ennek a képnek a Kádár-korszakhoz. A képet nem hozták összefüggésbe, nem állították párhuzamba saját nemzeti kisebbségi létükkel.

4. Rabmunka az 1970-es években

Alapvetően ezt a képet sem ismerték fel egyetlen ember kivételével, mindenki valami kedves emléket kötött a képhez, ami a jókedvű, közösségi munka, vagy az úttörőtábor hangulatát idézte.

„...részt vettem ilyen mezőgazdasági munkákon, például jártunk mi is, diákként, még általános iskolába elmentünk például egyrészt olyan táborban, ahol délelőtt mezőgazdasági munkákba vettünk részt, tegyük föl eper szüret vagy, vagy ő ő cseresznyét szedtünk stb., illetve középiskolás koromban is építőtáborban, a ő *tanárként* pedig a gimnáziumba minden évbe rendszeresen elmentünk ősszel ilyen őszi betakarítási munkálatokba...”²⁰

²⁰ Idézet R. interjújából.

5. Kádár János pecázik Balatonaligán

Elbeszélőnk elmondta, milyen ember volt Kádár János a hétköznapokban, személyét nem politikusként, hanem magánemberként értékelte, nosztalgiával tekintett vissza rá. A politikus magánemberként közelebbinek, esendőbbnek, szánhatóbbnak, valóságosabbnak tűnhet a hétköznapi ember számára. Kádárnak, mint magánembernek könnyebben megbocsáthatóak, elnézhetőek a hibái is.

„Én egyszerű embernek gondoltam, nem volt egy jó szónok, az az igazság, őőő nagyon jól lehetett volna parodizálni, ha lehetett volna.”²¹

„Ilyet lehet látni bármelyik magyar *hatalmi* vagy ellenzéki párt vezetőjéről, csak őő az egyik ugye Kuba, a másik Dominika, a harmadik a saját yachtja Adrián. Nincs, nincs, nincs jelentősége. Ez egy szerény dolog volt, semmi mást nem lehetett rá mondani, – az igaz volt.”²²

²¹ Idézet Sz-né interjújából.

²² Idézet G. interjújából.

6. Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen

A cigányság helyzetéről csak egy ember ejtett szót, a többiek nem a cigányokra, mint etnikai csoportra, vagy a teljesen szokatlan közegre, a lakótelepre tették a hangsúlyt, hanem a szalonnasütésre. Így a tábortűz és a közösségi élmény kapcsán meséltek saját múltbeli élményeikről, kirándulásaikról.

7. Munkásőr plakát

Ennek a képnek a kapcsán derült fény az egyik elbeszélő ifjúgárdista múltjára. Mások hangsúlyozták, hogy az egyéni szerepvállalás számít, nem az egyenruha, illetve kiemelték a közösségi élmény fontosságát, pozitív tölte-tét. A munkásőrökkel, azok szerepével, helyzetével nem foglalkoztak az elbeszélők. A pózoló munkásőröket ábrázoló plakátot nem lehetett félremagyarázni, másként értelmezni, ezért inkább nem beszéltek róla.

8. Rakodómunkás banánt cipel

Erről a képről mindenki szívesen beszélt, az elbeszélők felidéztek, ők kitől szereztek, vagy kaptak, illetve mikor ettek először banánt. Az egyik elbeszélő jelezte, hogy „*valamit adni is kellett a népnek*”. A kép „veszélytelen”, hétköznapi témájú, ezért különösebb politikai állásfoglalás nélkül lehetett róla beszélni.

9. A Köztársaság téri ostrom áldozatai 1956-ban

Mindenki felismeri a helyszínt és az időszakot is. Talán ez az a kép, amelyről érezhetően mindenki a megfontolt, máskor is képviselt, megdolgozott, előre kialakított véleményét mondta el, ami természetesen egy távolságtartó, közsférába tartozó megnyilvánulás, hivatalos, a politikai állásfoglalástól tartózkodó megszólalás volt. A politikai tartalmú képek között talán ennek volt a legegységesebb értelmezése. Minden interjúalany a szélsőséges hangulatot, a zűrzavart, a félelmet és a családi fenyegetettséget emelte ki, az 1956-os forradalom politikai tartalmával nem foglalkoztak.

13. Illés együttes

E kép kapcsán szinte minden emlékezőnek a fiatalsága idéződött fel, megmosolyogták a képet, nem beszéltek különösebben róla.

14. Az utolsó pártkongresszus

Nem szívesen beszéltek róla, volt, aki azt állította, egy parlamenti ülés ma is ugyanígy néz ki, semmi nem változott. Feltételezhető, hogy az elbeszélő életére, személyes boldogulására, életterére és

életkörülményeire a rendszerváltás nem volt különösebb hatással, mint ahogy erre engednek következtetni az értelmiségi csoport tagjainak biográfiai adatai is.

15. Esti tévzés a munkásszálláson

Erról a képről is szívesen beszéltek az emlékezők: a képből nem a munkásszállót, hanem a televíziót emelték ki, felidéztek, ki mikor látott először televíziót, felidéztek a televízióval kapcsolatos családi történeteket.

16. Szerb család népviseletben

Ezen a képen felismerik a népviseletet, a népviselethez kapcsolódó népszokásokról beszélt a legidősebb elbeszélő. Ez a kép inkább az alacsony iskolai végzettségű csoportot érintette meg. Azok az elbeszélők, akik a politikai, társadalmi viszonyrendszerben tájékozatlanabbak, bizonytalanabbak, a hagyományok és népszokások terén magabiztosan mozogtak, melynek ennél a képnél hangot is adtak.

A képekről tett megállapítások összhangban vannak az előzőekben már elmondottakkal. Azokról a képekről beszéltek szívesen, fűztek hozzá személyes élményt, amelyek a magánszférájukat nem veszélyeztették, amelyekről gond nélkül lehetett beszélni, azaz a hétköznapi élet mikrotörténeteiről: a banánról, a televízióról, az Illés együttesről, a szalonnasütésről, az úttörőtáborokról. Voltak olyan képek, amelyekről kifejezetten igyekeztek előítéletek nélkül beszélni. Politikai állásfoglalás helyett a munkásörök emberi mivoltát hangsúlyozták, a politikai élet változatlanságára utaltak, Kádár magánemberi szürkeségét és esendőségét emelték ki, illetve az 1956-os forradalom zűrzavaros, szélsőséges állapotáról beszéltek. A képek harmadik csoportját viszont mintha egyszerűen nem akarták volna észlelni és érzékelni: a cigány-problematikát, a zsidóság deportálásának traumáját és a rabmunkát a hetvenes években. Vajon nem akartak állást foglalni? Nem akartak ennyiben sem részesévé válni az egykori eseményeknek? Nem akarták felidézni az ezzel kapcsolatos családi traumáikat? Nem akarták nemzetiségi kisebbségként más, tőlük különböző, hátrányos helyzetű csoportok problémáit is vállalni?

A képek értelmezése egy másik aspektusból is megközelíthető. Connerton nyomán beszélhetünk a habituális emlékezetéről is. A habituális emlékezet merít a Halbwachs-féle emlékezeti elméletből is. A Halbwachs-i emlékezők tudatos, szöveget is termelő/létrehozó emlékezők, míg a habituális emlékezet lényege a testi gyakorlatokban, a szokásvilágban gyökerezik, a részben öntudatlan cselekvésekben. A habituális emlékezet megtestesítői a rítusok, melyek olyan közösségi cselekvések, amelyek formalizált nyelvvé, kötött tartalommal és formával, meghatározott és korlátozott gesztusokkal, testtartásokkal, mozgásokkal és kommunikációval zajlanak.²³

A szerb és horvát elbeszélők mindegyikének esetében megállapítható, hogy a közösségi lét, a közösségi cselekvés, a közösségi hagyományok és szokásrend igen fontos értéket jelentenek számukra. A Kádár-korszakra való emlékezéskor tehát elképzelhető, hogy ha az ilyen típusú emlékezősüket mozgósító képeket kapnak, újabb elbeszélések születnek. Ha ebből a szempontból nézzük a kutatásban használt képeket, akkor találunk köztük habituális emlékezetre serkentő képeket is. Ilyen az *Esti tévzés a munkásszálláson, a Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen*, és

²³ Connerton, Paul: *Megemlékezési szertartások*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium: Budapest, 1997.

szélsőséges esetben a *Rabmunka az 1970-es években* című kép is. Mind-egyik kép valamilyen közösségi élményt mutat meg. Televízió-nézés, szalonnasütés, közös kényszermunka a földeken. Sok esetben úgy tűnt, az elbeszélők fontosabbnak tartották a képeken látható közösségi cselekvést, a közösségi rítust, mint a rítus tartalmát. A rítus ténye és formája emlékezésre ösztönözte őket, beszéltek róla, saját, személyes élményeiket, történeteiket mesélték el. Az ezek a képek alapján elbeszélte történetek minden esetben pozitív előjelűek voltak. Nem érezték a képek diszszonanciáját, iróniáját (pl.: szalonnasütés egy lakótelepen!). E képek tehát működtek bizonyos értelemben, nosztalgiát ébresztettek, az elbeszélők közösségi meghatározottságának történeteit hívták elő.

A képek elemzése kapcsán szót kell ejteni egy sajátos esetről. Az egyik elbeszélő, aki többszöri találkozik után, amikor már megtörtént az interjú felvétele, a képek végignézése, kommentálása, maga is utalt rá, hogy véleménye szerint e képek nem kapcsolódnak feltétlenül a kutatás témájához. Szerinte ezek nem a saját nemzetiségéről és annak történetéről szólnak, nem szólítják meg az adott nemzetiség emlékezőit, és nem segítenek az emlékezés folyamatában. Fel is ajánlotta, hogy majd ő hoz jobbkat, amelyek alkalmasabbak lesznek a Kádár-korszak bemutatására az adott nemzetiség körében. A legközelebbi alkalommal valóban elhozta a képeket. Felettébb érdekes, hogy az interjúalany által hozott képek jelentős része viszont a rendszerváltás évében és azután, a kilencvenes években készült – noha elbeszélőnk a Kádár-korszakra való referenciaként hozta őket. A képek mindegyike valamilyen közösségi élményről tanúskodott, mind nemzetiségi közösségi rítust ábrázolt. Kólózást, karácsonyi szokásokat, vallási szertartásokat, nemzetiségi iskolai kirándulást és esküvőt.

Vajon miért ezeket a képeket hozta nekünk az elbeszélő? Természetesen sokféle magyarázata lehet ennek a jelenségnek, a legtriviálisabb, a legbanálisabb okoktól a legösszetettebbekig. Mégis kiemelhető két, egymással szöges ellentétben álló esetleges magyarázat, melyek feltételezik, hogy az elbeszélő öntudatlanul választotta ki pont ezeket a képeket.

Az elbeszélők élettörténeteik alapján elképzelhető, hogy hiába jelentett a rendszerváltás a nemzetiségi intézményrendszer, autonómia, jogi szabályozás szempontjából rengeteg vitathatatlan pozitívumot, mégis az egyén számára a hétköznapiok érzékelhető szintjén sok esetben nem történt lényegi változás.

A másik alternatíva szerint – ami az elbeszélésekből nem következik, ugyanakkor létjogosultságát nem szabad kizárni – azért választotta

ezeket a képeket az emlékező, mert nemzeti kisebbségi mivoltát és autonómiáját igazából csak ettől az időszaktól kezdve tudta igazán képviselni, megélni és bensővé tenni. Nemzetiségi sajátosságait, kulturális különbözőségeit, szokásait és hagyományait csak ettől az időszaktól, a rendszerváltás időszakától tudta igazán megmutatni a nyilvános szférában is. Addig pedig csak saját zárt közössége előtt, szigorúan megtartott rítusai által volt képes nemzeti jellegét felidézni, és ezáltal fenntartani. Ilyen értelemben a nemzetiségi rítusok a nemzetiségi identitás fenntartásának eszközei voltak a különbözőségeket, eltérő sajátosságokat elmosni kívánó hatalmi struktúrában, a Kádár-korszakban.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a magyarországi szerbek és horvátok egyaránt zárt és nagyon összetartó közösséget alkotnak mind a mai napig. Erősen kötődnek anyaországuk kultúrájához, szokásaihoz, hagyományaihoz, ugyanakkor gyökereik, hétköznapjaik, családjaik szoros szálakkal Magyarországhoz fűzik őket.

Nemzetiségi identitásukat a Kádár-korszak idején is megőrizték annak ellenére, hogy a kádári nemzetiségi politika irányelvei egyáltalán nem ezt célozták. Legfontosabbnak ugyanis a hatalomhoz hű, kommunizmust építő, internacionalista osztályharcos szemlélet bizonyult, ami tulajdonképpen magában foglalta, erősítette az asszimiláció szükségességét, a nemzeti jelleg háttérbe szorítását, mely hol megszorításokkal, hol engedményekkel szabályozta a magyarországi nemzetiségek társadalmi intézményrendszerét.²⁴ Az ötvenes évektől kezdve a szerb, horvát és szlovén nemzeti kisebbségek megnevezésére a *délszláv* gyűjtőfogalmat használták a hivatalos statisztikákban, illetve a párt kisebbségpolitikai irányelveiben Magyarországon is, ezzel igazodva és kiszolgálva a moszkvai és leginkább a jugoszláviai elvárásokat.²⁵ Bár a fogalom önmagában nem újdonság, hiszen a „jugoszlávizmusnak”, vagyis a „délszlávizmus-

²⁴ Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban; Közvetíteni a „párt és az állam” szavát; A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945–1993. In: Ugyanő: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Ister: Budapest, 2000.

²⁵ A *délszláv* megnevezés bizonyos esetekben (leginkább tudományos környezetben) napjainkban is használatos, immár megszabadulva a fogalom politikai jelentéstartalmaitól.

nak” a gyökerei a 15–16. századig nyúlnak vissza²⁶, mégis ez az elnevezés jól szimbolizálta a Kádár-korszak nemzetiségi politikájára amúgy is jellemző nemzetiségi homogenizálást, illetve a nemzetiségi kérdés létének megszüntetését célzó irányvonalat.

A Kádár-korszak az elbeszélők számára – a szokásos kompromisszumok árán – esélyt, boldogulást, felemelkedési lehetőséget, biztonságot jelentett. Az elbeszélésekből megállapítható, hogy míg *egyéni* boldogulásukban nem hozott jelentős változást a rendszerváltás sem, *közösségi szinten* a demokratikus átalakulás hosszú idő után újra teret engedett a különbözőségek megmutatásának, a nemzetiségek nyilvánosan is kialakíthatták autonómiájukat, addig titkolt, csak a magánszférában megjelenő nemzetiségi létüket immár a közsférában is kiteljesíthették. Az 1990-es évek ugyanakkor Jugoszlávia széthullását és a délszláv háborút is jelentették, mely nyilvánvalóan hatással volt a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekre is. A szerb és horvát nemzeti kisebbség végérvényesen különvált egymástól, mely az intézményi átalakulásban is nyomon követhető, úgy az oktatásban, mint a nemzeti kisebbségi érdekérvényesítésben.²⁷

²⁶ Juhász József: A jugoszlávizmus kialakulása. In: Ugyanó: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Aula: Budapest, 1999.

²⁷ Niederhauser Emil: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötté s megszűnése. *Múltunk*, 1993/2–3.